

УДК 930.1(477):316.422

Т. В. Винарчук

НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ КОНЦЕПЦІЇ ФРОНТИРУ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Автор статті розглядає особливості концепції фронтиру як теоретичної моделі історичного дослідження, яку запропонував американський вчений Ф. Тернер. Фронтир відкриває широкі перспективи в історичних дослідженнях, оскільки він дає можливість об'єднати в єдиному процесі різні аспекти життєдіяльності. Відправною точкою фронтиру є зустріч різних спільнот та взаємодія між ними, що зумовлює процеси трансформації. Розуміння фронтиру як процесу дає можливість дослідникам відійти від його просторової до соціальної локалізації, сприяє перенесенню уваги на соціальні аспекти.

Ключові слова: фронтир, порубіжжя, прикордоння, ментальний фронтир, соціальний фронтир, Ф. Тернер.

Останнім часом у вітчизняній науці помітно зростає кількість публікацій концептуального та дискусійного характеру, у яких вчені через обговорення методологічних та теоретичних проблем сучасної історіографії намагаються осмислити досвід зарубіжних істориків відповідно до завдань та стану української історичної науки. Певна кількість публікацій присвячена детальному аналізу характеру та причин кризи української історичної науки, яку більшість авторів пов'язує як з розпадом СРСР та необхідністю термінового опанування новими теоретичними моделями після звільнення від жорстких ідеологічних рамок, а також загальносвітовими тенденціями у сфері наукового пізнання минулого. Після 1991 р. перед українськими дослідниками постала низка складних завдань та великі обсяги роботи. Як зазначає запорізький професор Ф. Турченко, частина істориків поринула у безумовно важливі для українського суспільства дослідження «білих плям» історії України, натомість незначна група науковців зосередила увагу на вивченні досвіду західних колег [1, с. 12-13].

Одним із проявів модернізації вітчизняної історіографії є наповнення понятійного інструментарію досліджень новою науково-теоретичною термінологією та впевнене нею оперування. До таких дефініцій належить термін фронтир, що вже не перший рік фігурує на сторінках наукових вітчизняних видань як об'єкт рефлексії українських науковців. Проблематика фронтирних студій у вітчизняній історіографії поступово втрачає абстрактний теоретичний характер та демонструє істотне зростання практичного інтересу вчених до застосування цієї концепції у вивченні української історії.

Цілком очевидно, що поступ цього наукового напрямку української історіографії від етапу осмислення науково-теоретичного концепту до практичної реалізації зумовили необхідні передумови, наприклад, наявність доступних публікацій теоретичного та практичного характеру зарубіжних та вітчизняних авторів, що дало можливість ознайомлення із концептуальним доробком та практичним досвідом, осмислення вітчизняними істориками пізнавальної цінності теорії фронтиру для аналізу проблем української історії, а також перші дослідження практичного характеру, що засвідчили перспективи цього підходу на українському історичному матеріалі. Крім того, як зазначає українська дослідниця Я. Верменич, зростання уваги до фронтирних досліджень обумовлено процесом глобалізації та посиленням інтересу до імперій і внутріімперських центр-периферійних відносин [2, с. 68].

В межах представленої публікації ми пропонуємо звернутися до досвіду зарубіжних та вітчизняних дослідників з метою визначення структури та змісту поняття фронтиру, а також зробимо спробу розглянути проблему типологізації фронтів у контексті соціального простору.

1. Великі наслідки коротких тез: фронтири Ф. Тернера

Оскільки звання фундатора концепції фронтиру в історичних дослідженнях безперечно закріплено за американським дослідником Фредериком Тернером, ми не будемо порушувати сталу традицію та з метою окреслення структури й змісту поняття звернемося до основоположної роботи цього вченого.

Відлік часу наукової парадигми фронтиру заклала промова Ф. Тернера на засіданні Американської історичної асоціації під час Всесвітньої виставки в Чикаго у липні 1893 р., тези якої було опубліковано за рік по тому під назвою «Значення фронтиру в американській історії» [3, с. 44]. Невелика публікація, у якій на перший погляд ставилися питання, що стосувалися лише американського суспільства, поклала початок новому напрямку історичної науки. З часу публікації тез Ф. Тернера минуло вже понад століття, але історіографія продовжує поповнюватися дослідженнями прикордоння не тільки Америки, а також різних регіонів Європи, Азії, Африки, в дискусіях щодо теоретичних та методологічних питань відкриваються нові нюанси фронтирних розвідок.

Отже, в результаті концептуалізації наукового вивчення фронтиру сучасні концепції, як підкреслюють фахівці, відрізняються від визначення Ф. Тернера. Втім, дослідники також наголошують на тому, що аналізувати його концепцію необхідно через призму світогляду тогочасного американського суспільства та історіографічного доробку кінця XIX ст. Незважаючи на те, що Ф. Тернер у промові зосередив увагу виключно на проблемах історії Америки, а його наукова спадщина не відрізняється ні численністю, ні оригінальністю, саме його тези спричинили розвиток плідного наукового напрямку, що не втратив актуальності дотепер [4; 5]. Так у чому полягає феномен Тернера, чому його невелика публікація отримала такий резонанс і продовжує привертати науковий інтерес сучасних вчених?

Альфред Рібер, професор російської історії Центрально-Європейського університету (Будапешт, Угорщина), дійшов висновку, що власне незавищеність теорії Ф. Тернера залишила великі простори для подальшої рефлексії науковців [4, с. 214]. Дійсно, подекуди американський вчений лише окреслює різні аспекти фронтиру та водночас закликає до аналітичної роботи колег. Крім того, Ф. Тернер і не ставив за мету сформулювати кінцевий концептуальний продукт: «Ця розвідка не претендує на вичерпний розгляд предмету, її мета – лише привернути увагу до фронтиру як плідного поля для досліджень і вказати на низку проблем, що постають у зв'язку з цим» [3, с. 13].

Водночас, А. Рібер вказує на основну складову успіху тернерового доробку. Окрім того, що Ф. Тернер запропонував кордон як концепт історичного дослідження, інноваційний характер мала його спроба об'єднати в єдиному процесі різні аспекти життєдіяльності: «Багатомірність тернеровського підходу забезпечила йому тривале інтелектуальне життя навіть у той час, коли від Тернера в ньому залишився лише загальний каркас. Тернер використовував поєднання економічної географії, соціально-структурного аналізу в ідеології, хоч й не завжди співвідношення між цими елементами були логічно послідовно вишикувані» [4, с.214]. Такий підхід вказав науковцям на численні шляхи до поглиблення усвідомлення складного процесу розвитку спільнот та можливостей поєднання різних аспектів їх буття.

Український професор В. Кравченко влучно зазначив у чому міститься наукова цінність теорії фронтири: «Концепт прикордоння потрібен для того, щоб спробувати визначити те, що погано піддається окресленню, що є розмитим, гібридним апіорі» [6, с.57]. Цілком очевидно, що такими властивостями володіють спільноти, які перебувають на етапі становлення або трансформації, у тому числі в умовах порубіжжя.

Отже, Ф. Тернер вдало узагальнив досвід американської історіографії, поставив питання про можливість та доцільність об'єднання в дослідженні різних процесів, що сприяло реконструкції широкої панорами змін, визначенню вектору їх дії. Такий масштабний підхід, відмова від розгляду окремих лінійних процесів у політичній, економічній тощо сферах демонстрував багатогранність ґенези спільнот, дозволяв показати тісний взаємозв'язок між різними сферами та на цьому підґрунті визначити специфічні риси того чи іншого суспільства.

До того ж, вдача американця інстинктивно відчувати перспективні справи своєчасно підказала Ф. Тернеру потужний дослідницький потенціал фронтиру в історичних дослідженнях, а його висновок про формування нового самобутнього американського суспільства влучно поцілів у нагальні питання суспільно-політичних процесів тогочасної Америки [5, с. 77-85].

На наш погляд, в контексті подальшої ґенези в історичних дослідженнях концепції фронтиру насамперед необхідно звернути увагу на те, що у тезах Ф. Тернера центральною лінією проходить тема суспільства, його формування в результаті трансформації в умовах порубіжжя. Варто згадати, що звернення американського вченого до теми людини та суспільства співпало із загальними тенденціями в історіографії початку ХХ ст. [7, с. 202-204]

Ф. Тернер наголошує на принциповій різниці між державним фіксованим кордоном та фронтиром. У його визначенні фронтір на відміну від фіксованого кордону є крайньою лінією, що просувається далі на малозаселені землі: «Що таке [американський] фронтір? Це не європейський фронтір – укріплена гранична лінія, що пролягає між щільно заселеними територіями. Найвиразніша особливість американського фронтиру полягає у тому, що він пролягає ближнім краєм вільних земель. У звітах про переписи населення вільні землі трактують як околиці територій зі щільністю населення понад дві особи на квадратну милю» [3, с. 13]. Але цього дослідника у першу чергу цікавлять процеси, що відбувалися в суспільстві в різних сферах в умовах фронтиру, оскільки внаслідок них сформувалося самобутнє американське: «Отже, просування фронтиру означало неухильне віддалення від впливу Європи, а разом з тим – постійне збільшення суто американських рис. Вивчення цього просування, людей, які зросли за таких обставин, а також політичних, економічних і соціальних його результатів, – це вивчення по-справжньому американської частини нашої історії» [3, с. 14]. Таким чином, фронтір має для Ф. Тернера цінність лише як особлива територія, яка зумовила процеси трансформації.

Разом з тим, фронтір включає у себе також соціальну складову, оскільки американські поселенці засвоювали територію, яка не була абсолютно безлюдною, а заселеною автохтонними народами, а відтак на цих просторах відбувалася зустріч між представниками різних культурних традицій. Засновник концепції фронтиру наголошував на активному взаємному впливі однієї спільноти на іншу: «Дикість освоює колоніста. Вона зустрічає його на виході із вагона та пересаджує до берестяного каное... Людина має погодитися на умови, які воно пропонує, або загинути, тож вона прилаштовується жити на індіанських займанщинах і крокувати індіанськими стежками» [3, с.13-14]. На думку американського історика, саме в результаті цього взаємовпливу формувалося американське суспільство, суспільство нового типу: «Помалу вона трансформує навколишню дикість, але в підсумку виходить не стара Європа, не звичайний розвиток германських зв'язків, а щось значно більше, ніж прафеномен повернення до германської марки. Далєбі тут постає нове явище – американець» [3, с. 14]. Формування нового американського суспільства відбувалося на крайній лінії малозаселених земель внаслідок просування вглиб континенту європейських колоністів, таким чином в процесі засвоєння нових територій колоністами відбувалася трансформація європейця в американця. Отже, для Ф. Тернера фронтір мав просторову локалізацію вздовж крайньої межі, яка просувалася внаслідок експансії на малозаселені території американських індіанців, водночас найважливіші процеси відбувалися у соціальній площині та саме соціальні контакти стали найголовнішим двигуном трансформації.

Як ми вже зазначали, у просуванні фронтиру та формування нового суспільства Ф. Тернер виділив окремі сюжетні лінії, що продемонструвало багатомірність та складність процесу, та водночас він акцентував увагу на взаємозв'язку між різними сферами. Наприклад, він поставив питання про особливості в

умовах фронтиру соціального та економічного розвитку, формування національного законодавства. Також Ф. Тернер не оминув увагою і проблему багатонаціонального складу населення порубіжжя: «У горнилі фронтиру іммігранти американізувалися, відпущеники сплавилися в змішану расу, що не була англійською ні за національною самосвідомістю, ні за характерними рисами» [3, с. 31]. Він також закликав колег до всебічного вивчення впливу фронтиру на сферу релігії та освіти, формування особливих рис в ментальності спільноти: «За умов життя на фронтірі зародилися інтелектуальні явища надзвичайної ваги... Відтак можна говорити про те, що на фронтірі американський розум набуває своїх визначальних рис. Це грубість і сила, поєднані із проникливістю і допитливістю, ця практичність і винахідливість, ця кмітливість, вправність щодо матеріальних речей, брак артистичності, але вдосталь сили для досягнення великих цілей; невтомна енергія...» [3, с. 43].

Цілком зрозуміло, що Ф. Тернер розглядав фронтір в контексті американської історії, тому для автора процеси, що визначають фронтір, слугували перш за все аргументацією для обґрунтування самотності американського суспільства та державності. Вчений наголосив на відмінностях в суспільній, культурній, соціально-економічній та політичній сферах Америки від метрополії, тим самим означив багатовимірність феномену фронтиру.

2. Марш фронтірів та пошуки їх теоретичних меж

Тези Ф. Тернера щедро засіяли інтелектуальну ниву, яка приносить плоди дотепер, хоча, як зазначає І. Чорновол та інші дослідники, сучасні підходи до трактування фронтиру істотно відрізняються від основоположних висновків американського історика. За висновками українського вченого, останнім часом науковці здебільшого користуються тлумаченням фронтиру О. Латтімора, яке цей вчений сформулював у 40 рр. ХХ ст.: «Якщо фронтір Тернера – це поселення колоністів, марш англо-саксонських протестантів на «пусті землі», триумф цивілізації над варварством, фронтір Овена Латтімора (1900-1989) – це зона інтенсивної взаємодії різних культур» [5, с.90].

Разом з тим, трактування фронтиру О. Латтімором та іншими вченими не варто поспішати повністю відмежовувати від концепції Ф. Тернера. У своїх тезах Ф. Тернер робить наголос саме на процесах, що відбуваються на фронтірі та які відрізняють його від фіксованого державно-правовими механізмами кордону. Найголовнішою ознакою фронтірної зони в тезах американського вченого є, насамперед, зустріч спільнот із різними культурами та процес взаємодії між ними. Хоча в тернерівському трактуванні це зустріч між дикунством (варварством) та цивілізацією, доцільно не забувати про те, що він писав свою роботу наприкінці ХІХ ст., період коли в історіографії та суспільній свідомості не викликала обурення характеристика індіанців як дикунів, з нижчим рівнем культурного розвитку. У подальшому генезисі концепції фронтиру ця теза Тернера розвинеться в дослідженнях умовної суспільної стратифікації за формулою «Свій - Інший».

Як вже зазначалося, сучасні концепції прикордоння істотно відрізняються від первинної теорії Ф. Тернера. В результаті численних дискусій та досліджень вчені не тільки модернізували її, а також обґрунтували відхід від лінійного розуміння фронтиру. Варто зазначити, що у ХХ ст. активізацією наукових та теоретичних пошуків відзначався не тільки напрям порубіжних досліджень. У цей період в історичній науці відбувся поворот до ментальних та соціальних аспектів суспільства на різних історичних етапах. Незважаючи на те, що вихід за межі традиційних об'єктів наукового історичного аналізу супроводжувався гострою полемікою між вченими, історіографія швидко поповнювалася роботами у центрі уваги яких різноманітні форми суспільної свідомості, системи цінностей спільнот, соціальна поведінка тощо. Ми не ставили за мету здійснити історіографічний аналіз та визначити впливи школи «Анналів» на розвиток напряму фронтірних студій, але цей зв'язок є цілком очевидним.

З іншого боку, на порубіжжі в контактах між спільнотами із різною культурною традицією у більшій мірі проявляються відмінності та спільні риси між ними, а внаслідок взаємодії та взаємовпливу відбуваються з різною інтенсивністю та глибиною зміни в усіх сферах життєдіяльності людини. До того ж, Ф. Тернер у центр уваги дослідження поставив питання про соціальні наслідки взаємодії між різними спільнотами, він аналізував у першу чергу формування нового суспільства, а фронтір він розглядав скоріше як особливу природно-географічну та політичну, соціальну зону, як специфічне середовище, що є основою передумовою змін та становлення нових соціальних структур.

З огляду на вище зазначене, цілковито логічним виглядає звернення дослідників порубіжжя до сфери культурних традицій, релігійних практик, ментальності, особливостей соціальної поведінки, специфічних механізмів адаптації соціумів до природно-географічних умов, оскільки ці знання давали можливість визначити сприйняття однієї етнічної групи іншою, співпадіння в ієрархії цінностей та антагоністичні протиріччя, що серед усіх інших факторів визначає динаміку та напрями соціокультурних змін в контексті політичних та економічних процесів.

Безперечно, міжкультурні контакти в умовах порубіжжя надають багатий матеріал для вивчення суспільної свідомості та її проявів у соціальній поведінці спільнот. Незважаючи на те, що процеси взаємодії між спільнотами прикордоння в різних історичних та географічних умовах набувають різноманітних форм, а також відрізняються за глибиною та інтенсивністю у всіх сферах життєдіяльності, у центрі уваги дослідників щоразу постають соціальні процеси, що сприяє постановці питання про просторову локалізацію фронтиру.

Таким чином, концептуальна рефлексія та практична апробація теорії фронтиру повернула науковців у бік соціального простору та культурних кордонів. А. Рібер влучно зауважив, що поворот від географічних до культурних кордонів, від територіальної локалізації до соціальної не тільки не суперечать висновкам Ф. Тернера, а також є їх логічним продовженням: «В американській історіографії також накреслилася тенденція до відмови від просторового визначення кордону та заміни його на культурне, хоча Тернер й сам заклав у свої роботи можливість такого підходу – у тезі про кордон як про місце та процес» [4, с. 214].

Українська дослідниця Я. Верменич проаналізувала динаміку розвитку концепту кордону в історичних дослідженнях, його філософському трактуванні та погоджується з тим, що кордон сучасні вчені розглядають не тільки з географічних позицій, а також як межу між культурами, різними соціальними просторами тощо [8, с. 31-32].

Відхід від суто географічної локалізації фронтиру та зосередження уваги дослідників на процесах та явищах, що визначають порубіжжя, дозволило вченим дослідити його різні типи, здійснити їх компаративний аналіз, що безперечно сприяло поглибленню розуміння цього феномену. Нагромаджений досвід вивчення різних аспектів порубіжжя із використанням міждисциплінарних підходів дав підставу науковцям здійснити класифікацію фронтів. Наприклад, А. Рібер, говорить про три типи кордонів: динамічний (або поселень, що просуваються); консолідований (державний); символічний [4, с. 214]. Австрійській історик А. Капперлер пропонує розглядати фронтир з позицій географічних, соціальних, військових, релігійних та культурних [9, с. 48]. Також практично всі учасники форму «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження», проведеного редакцією наукового часопису «Україна модерна» (2011), наголошують на можливому неспівпадінні прикордоння із державними кордонами [6].

Таким чином, науковці здійснили значний поступ у дослідженнях прикордонних спільнот, поставивши питання про різні аспекти взаємодії, визначивши типи фронтів, залучивши до наукового аналізу новітні методологічні розробки, проте науковий інтерес до цієї сфери не згасає й нині. Наприклад, А. Рібер переконаний у тому, що методологічний пошук фронтирних досліджень не завершено, незважаючи на численний доробок у цій сфері. Вчений характеризує сучасний стан історіографії концепції фронтиру як «триптих тернерівської іконографії»: «По один бік від первинної тези розміщується самостійна концепція кордону як простору, яка була усвідомлена на засадах історії піднесення та консолідації централізованої держави... По інший бік від центральної тернерівської тези розміщується третя частина триптиху, яка представлена символічною (ментальною) географією, тобто конструюванням ментальних кордонів на засадах нормативного відношення до "Іншого"» [4, с. 201]. Можемо припустити, що причина стійкої зацікавленості фронтирною концепцією, полягає у тому, що в них центральне місце посідають соціуми, їх різноманітні аспекти функціонування та розвитку, у тому числі механізми адаптації до нового соціокультурного та природного середовища, що є актуальним для сучасної історичної науки в цілому.

Значний дослідницький потенціал поняття фронтиру підкреслює віденський історик Бйорріс Куцмані, оскільки вважає його доволі широким та містким. Цю властивість дослідник побачив у тезах Ф. Тернера, який вказував на взаємодію в різних сферах – економічній, культурній, ментальній, політичній: «Особливо перспективною мені видається Тернерова спроба поєднати в своїй концепції економічні, ментально-історичні та політичні аспекти. І актуальність тут полягає навіть не у твердженнях дослідника, а радше в самому факті, що Тернер поставив питання про багатовимірність кордону» [6, с. 71]. Погоджуємося з тим, що *підхід до фронтиру як до складного процесу взаємодії між різними спільнотами* значно розширює напрямки пошуку та дозволяє проаналізувати різні аспекти взаємовпливів, а значить поглибити висновки наукового аналізу.

Фронтирні студії також впевнено та стрімко увійшли в російську сучасну історіографію та продовжують розширювати свою нішу в історичній науці. Застосування концепції фронтиру в дослідженнях російської історії виявилось досить плідним напрямом, що обумовлено особливостями процесу державотворення та формування державної території Росії. Історики мають досить широкий простір для наукової роботи, зокрема, російська дослідниця Н. Замятіна називає кілька фронтирних зон Росії, а саме – сучасний Центральний район (XI – XIV ст.), Російська Північ (XV – XVII ст.), Чорноземний Центр (XVI – XVII ст.), Дон та Північний Кавказ (XVII – поч. XIX ст.), Урал та Сибір (XVII – XVIII ст.), Далекий Схід (друга пол. XIX – XX ст.) [10]. М. Колеснікова та С. Маловичко, історики із Ставропольського державного університету, звертають увагу своїх колег на нагальність глибокого аналізу мультикультурного розмаїття Північного Кавказу, процесів міжкультурної взаємодії на підставі полідисциплінарних та компаративних підходів, історичної та культурної антропології [11]. Порівняння фронтирної зони Поволжя та Нижньої Волги з американською пропонують вчені із Астрахані [12].

Здобутий теоретичний та практичний досвід дозволяє російським вченим здійснювати порівняння між російськими та американським фронтиром, визначати їх спільні та специфічні риси. Наприклад, як американський так і російські фронтيري приваблювали осіб із схожою долею та вдачею, ці регіони визначали особлива атмосфера та відчуття свободи, багаті ресурсами країни забезпечували сировиною центри держав, що зумовило екстенсивний розвиток Росії й Америки. Водночас, як відзначає Н. Замятіна, Америка приваблювала європейських переселенців як країна кращих можливостей, натомість Сибір мав образ кривої, бунтівної країни [10].

3. Запізний поступ фронтиру в українській історіографії

Цілком зрозуміло, що для вітчизняної історіографії фронтирний напрям є відносно новим, проте сучасні українські історики активно його опановують. Із відкриттям для українського наукового співтовариства простору фронтирних досліджень логічно постало завдання осмислити досвід зарубіжної історіографії, визначити пізнавальні можливості цієї наукової парадигми у вивченні питань української історії, окреслити ті прикордонні зони, які суттєво впливали на розвиток українського суспільства на різних історичних етапах. Нині у вітчизняній історіографії наукові розвідки фронтиру представлені дослідженнями як власне прикордоння, так і аналізом формування та розвитку цього напрямку історіографії. Зокрема, львівський історик І. Чорновол присвятив низку публікацій теоретичним та методологічним проблемам концепції фронтиру, основним етапам її критичного осмислення, характеристичі різних підходів в історичних фронтирних студіях вчених попередніх періодів та сучасності [5; 13; 14].

Закономірно постає питання про пізнавальні можливості та наукову цінність конкретного практичного використання концепту фронтину у вивченні історії України. З цілком зрозумілих причин кількісні показники історіографії прикордонних досліджень України у порівнянні із студіями американського фронтину дотепер виглядають досить скромно, але зарубіжні та вітчизняні історики вже представили ряд досліджень, які не тільки окреслили фронтини в історії України на різних історичних періодах, а також переконливо підтверджують перспективність використання цієї дослідницької парадигми для наукового аналізу історичних процесів України.

У той час, коли радянські історики могли лише потайки мріяти про концептуальне розмаїття пошукової роботи та змушені були реалізовувати дослідницькі амбіції виключно в межах офіційної методології та ідеології, дослідники з української діаспори вільно розглядали переваги та недоліки різних стратегій наукового аналізу. Наприклад, питання про роль в історії України малозаселених територій та процесу їх колонізації поставив М. Антонович у роботі «Історія України» [15], що була опублікована у 1941 р. у Празі. Попри те, що Борис Крупницький висловив кілька критичних зауважень щодо вказаної роботи, цей вчений-емігрант не заперечував сильний вплив колонізації на українське суспільство. Цей українській вчений вслід за Ф. Тернером чітко акцентував увагу на соціальних аспектах прикордоння і процесах, що відбувалися внаслідок контакту між спільнотою хліборобів та кочовиків. Борис Дмитрович наголошував на тому, що самі по собі степова, або лісова зони, як особливі природно-біологічні та географічні комплекси, не могли справити істотний вплив на українське суспільство, але степ відігравав роль у формуванні української нації з огляду на історичні обставини, які виникли у степовій зоні із появою кочовиків – печенігів, половців, татар. На думку цього вченого, постійна небезпека від воєвничих кочовиків вимагала від українців-хліборобів пристосування до таких обставин ведення господарства, тому відбувся «синтез степу з хліборобською вдачею» [16].

Інший відомий представник української діаспорної історіографії І. Лисяк-Рудницький у доповіді на Слов'янському конгресі пам'яті св. Кирила і Мефодія (Австрія, липень 1963 р.) зазначив, що підхід Ф. Тернера може плідно застосовуватися у вивченні української історії, зокрема, процесів на так званому «Дикому полі» та феномену козацтва [17, с. 4].

Сучасний зарубіжний дослідник А. Каппелер наголошує на особливому значенні прикордоння в історії України, оскільки вона розташована між кочовим тюрко-татарським ісламським та слов'янсько-християнським світами. На думку вченого, окрім Причорномор'я Україна має ще один прикордонний регіон – Закарпаття [18, с. 17]. Цей історик підкреслює важливість вивчення процесів та явищ на прикордонних територіях в контексті формування націй: «Прикордонні регіони відігравали особливу роль у процесах формування націй, які пов'язані з націоналізацією територій. Етнічна гомонізація прикордонних регіонів і ліквідація проміжних зон стали важливим завданням етнічних національних держав» [6, с. 53].

Яскравим прикладом наукового аналізу українських порубіжних територій є робота американського історика японського походження Куромії Гіроакі «Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки». Звернення автора в дослідженні до порівняльної перспективи дозволило визначити специфіку цієї території, зокрема, певну політичну свободу від центрів, як від Києва, так і від Москви [19, с. 19-20]. Автор підкреслює, що в межах Російської імперії окрім Донбасу свободу уособлював Сибір, але який сприймався по-іншому, оскільки представляв суворі умови проживання.

Цілком зрозуміло, що роботи Андреаса Каппелера та Куромії Гіроакі далеко не вичерпують перелік зарубіжних досліджень українського прикордоння. Історіографію українських фронтинів доповнили також найновіші роботи українських дослідників, наприклад, В. Кравченка [20] та В. Брехуненка [21].

Одним із прикладів звернення до суспільної свідомості в контексті концепції фронтинів у вітчизняній історіографії презентує монографія доктора наук В. Кравченка «Харьков / Харків: столиця Погранич'я». Дослідник у центр наукового аналізу ставить питання про особливості регіональної ідентичності Слобожанщини, як фронтину між українським та російським суспільствами, робить спробу визначити її динаміку на різних історичних етапах, її вимірах між центром Російської імперії та національним етнокультурним змістом.

Український дослідник із Канади Р. Шиян зосереджує увагу на іншому українському прикордонні. Вчений аналізує зв'язок між внутрішнім та зовнішнім фронтами на південноукраїнському прикордонні наприкінці XVII – серединою XVIII ст. [22]

В обговоренні питань, пов'язаних із проблемою актуальності концепції прикордоння для сучасної історичної науки, учасники форуму «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження» також не оминули увагою питання фронтину в українській історії. Привертає увагу той факт, що науковці, як вітчизняні так й зарубіжні, переконані у широких можливостях наукового аналізу історичних процесів України на засадах концепції фронтину з географічних, соціальних, культурних та релігійних тощо позицій. Дослідники визначають різні типи прикордоння України на різних історичних етапах, що мають просторову локалізацію, вказують на внутрішні символічні фронтини, а також наголошують на тому, що Україна може розглядатися сама як великий фронтин між різними культурно-релігійними, соціальними та політичними світами.

Зокрема, В. Кравченко на питання про фронтин як альтернативу в історичних дослідженнях України стверджує: «Чи могла Україна, не маючи власної державності й свого політичного центру, мати свій фронтин? Вона сама була фронтином – російським, татарським і польським у ранньомодерну добу...» [6, с. 54]. Вчений у розмірковуванні над питанням значення прикордоння в українській історії погоджується із характеристикою України «як палімпсеста історичних кордонів, які продовжують тут своє життя після смерті інституцій, що їх породили...» [6, с. 56].

С. Леп'явко, професор Ніжинського державного університету, розрізняє в Україні зовнішні та внутрішні прикордоння. Історик вважає, що одним із важливих факторів в минулому та сучасному нашій державі є те,

що Україна перебувала і перебуває тепер одразу на кількох прикордоннях, а саме - із Європейським Союзом, Росією та класичним Сходом. На думку вченого, неоднорідність регіонів України породжує внутрішні прикордонні землі, серед яких дослідник виділяє мусульманський Крим. Крім того, С. Леп'явко припускає можливість виділення внутрішнього релігійного прикордоння на Півдні та Сході України, оскільки в цих регіонах значного поширення набули неканонічні християнські конфесії на тлі традиційного православ'я [6, с. 70].

Безперечно, важливою складовою етапу концептуального осмислення будь-якої інноваційної теорії є процес узгодження позицій дослідників щодо структури та змісту основоположної термінології. В наукових роботах окрім терміну фронтір використовується термін прикордоння, але дослідники звертають увагу на певну відмінність їх значення. Оскільки українська історіографія інтенсивно переймає досвід зарубіжних вчених, вітчизняні науковці цілком правомірно ставлять питання про правильність перекладу українською мовою іноземних термінів.

Стосовно термінологічної проблеми учасники форму «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження» висловили різні думки. Деякі науковці наголошують на суттєвих відмінностях між термінами, як в іноземних мовах, так і в українській. Зокрема німецький дослідник А. Каппелер зазначає: «Frontier позначає мобільний та динамічний кордон і стосується процесу та зони перетину. Boundary, натомість, має на увазі стійкий кордон, часто державний. Border і borderlands є загальнішими поняттями, які об'єднують і frontier, і boundary. Поняття borderlands також включає уявні межі/кордони» [6, с. 50].

Американський професор Ларрі Вульф вказує на відмінному наповненні змісту понять «фронтір» та «прикордоння» в американській історіографії: «...«Прикордоння», на відміну від «фронтиру», не сприймається автоматично як об'єкт імперіалістичного підкорення. Для американців фронтір переважно був об'єктом для завоювання...» [6, с. 59].

Погляди зарубіжних колег розділяє українській дослідник С. Леп'явко, який схильний розглядати термін «фронтір» у зв'язку із активним рухом, колонізацією, а «прикордонню» надає таку властивість, як гнучкість [6, с. 70].

На відміну від зазначених підходів, В. Кравченко, який, з одного боку, погоджується із необхідністю термінологічного впорядкування, а з іншого відзначає незначну різницю між західними визначеннями «пограничності» [6, с. 57].

Бйорріс Куцмані для того, щоб уникнути можливого перетинання термінів, використовує в дослідженні поняття прикордонна лінія та прикордонний простір. При чому, як визначає цей історик, прикордонний простір не обов'язково передбачає політичний кордон, натомість прикордонна лінія закріплює прикордонний простір [6, с. 71].

З метою уточнення англійської та української термінології пропонуємо звернутися до словників. Так, словники нам пропонують наступні варіанти перекладу з англійської мови українською:

Border – кордон, межа, грань, край, облямівка, межувати, бути на межі [23, с. 141].

Borderland – прикордонна область (смуга, зона), проміжна галузь (в науці), грань, межа, щось середнє [23, с. 141].

Boundary – кордон, межа, обмежувальна лінія, розмежувальна лінія, границя [23, с. 144].

Frontier – кордон, рубіж, прикордонна смуга, межа; амерк. – межа просування переселенців, прикордонна фортеця, прикордонний форт [23, с. 455].

Отже, переклади термінів з англійської мови звертають нас до слів кордон, рубіж, межа. Тлумачний словник української мови дає наступне пояснення слова кордон: «Межа, що розділяє території держав, границя, рубіж» [24, с. 892]. Натомість слово рубіж може вживатися для означення лінії, яка відділяє щонебудь, та в значенні державного кордону [25, с. 214].

На наш погляд, термін прикордоння цілком може застосовуватися в наукових дослідженнях для аналізу процесів та явищ території поблизу державних кордонів, крайніх ліній розселення, на яких активні процеси взаємодії між спільнотами в різних сферах були обумовлені такими факторами, як колонізація, поліетнічний склад населення внаслідок природних процесів розселення та не завершення процесу територіального розмежування між державами.

Переклад слова frontier відповідає українському «прикордоння», але використання в україномовному науковому понятійному інструментарію іншомовного терміну фронтір підкреслює стратегію наукового дослідження, його спрямованість на вивчення активного процесу взаємодії між різними спільнотами. На нашу думку, зосередження наукового аналізу на взаємодії, внаслідок якої виникають нові явища та процеси, дозволяє відійти від просторової локалізації та вживати термін фронтір незалежно від наближеності об'єкту дослідження до географічних кордонів.

Ми цілком свідомі того, що в межах невеликої публікації неможливо вичерпно розглянути все розмаїття інтерпретацій та модифікацій тернерової концепції. Ми і не ставили перед собою таке надскладне завдання, оскільки його виконання вимагає глибокого та детального аналізу всього наукового доробку дослідників прикордоння та кількості сторінок набагато більшої, ніж може надати наукове періодичне видання. Разом з тим, звернення до основоположних тез Ф. Тернера та основних напрямків розвитку його концепції у роботах зарубіжних та вітчизняних дослідників дає підстави для важливих висновків. Ситуацію фронтіру обумовлює зустріч між різними спільнотами та взаємодія між ним в умовах невизначеності, нестабільності, яка може бути спрямована на пошуки прийнятних форм співіснування, механізмів регуляції стосунків між тими соціальними групами в межах певного регіону, держави, формування нового типу суспільства тощо. Фронтір насамперед обумовлений процесами, що розгортаються у соціальній площині, саме соціальний компонент, а не природно-географічне розташування є найголовнішим чинником, що породжує явище фронтіру.

Незважаючи на те, що науковий доробок студій фронтирів в українській історії залишається ще нечисленним, зарубіжні та вітчизняні дослідники здійснили апробацію цієї теоретичної моделі у виконанні практичних наукових завдань, окреслили основні перспективні напрями дослідження порубіжжя у вітчизняній історіографії. У наступних публікаціях ми спробуємо поставити питання про можливість використання концепції фронтиру як дослідницької схеми аналізу державотворення українців початку ХХ ст., запропонуємо визначення національних меншин як внутрішніх фронтирів.

Джерела та література

1. Турченко Ф.Г. Сучасне українське історіописання: подолання кризи? / Ф.Г. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2001. – Вип. XXXI. – С. 12–24.
2. Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір / Я. Верменич // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. – 2012. – Вип. 6. – С. 67–90.
3. Тернер Ф. Значення фронтиру в американській історії / Ф. Тернер // Україна модерна. Пограниччя. Окраїни. Периферії. – 2011. – №18. – С.11–46.
4. Рибер А. Меняющиеся концепции и конструкции фронта: сравнительно-исторический подход / А. Рибер // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст. (Библиотека ж-ла «Ab Imperio») / Под. ред. И.В. Герасимова, С.В. Глебова, А.П. Каплуновского, М.В. Могильнер, А.М. Семенова. – Казань: «Центр исследований национализма и империи», 2004. – С.199–222.
5. Чорновол І. Фредерик Джексон Тернер і концепція фронтиру / І. Чорновол // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. – 2011. – Вип. 5. – С. 77–99.
6. Форум «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження // Україна модерна. Пограниччя. Окраїни. Периферії. – 2011. – №18. – С. 47–77.
7. Яковенко Н.М. Вступ до історії / Н.Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 376 с.
8. Верменич Я. Історична лімологія / Я. Верменич // Регіональна історія України. Зб. наук. статей. – 2011. – Вип. 5. – С. 29–48.
9. Каппелер А. Южный и восточный фронт России в XVI-XVIII веках // Ab Imperio. – 2003. – № 1. – С. 47–63.
10. Замятина Н. Зона освоения (фронт) и ее образ в американской и русской культурах / Н. Замятина // Общественные науки и современность. – 1998. – № 5. – С. 75–89.
11. Колесникова М. Новые направления изучения региональной истории: история пограничных областей Северного Кавказа / Колесникова М., Маловичко С. // Вестник Ставропольского государственного университета. – 2004. – №39. – С.48–58.
12. Якушенков С.Н. Американский фронт и российские аналоги в Поволжье и на Нижней Волге / Якушенков С.Н., Якушенкова О.С. // Каспийский регион: политика, экономика, культура. – 2010. – №1(22). – С.109–114.
13. Чорновол І. Теорія компаративних фронтирів / І. Чорновол // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. – 2009. – Вип.3. – С.41–65.
14. Чорновол І. ЗУНР, Ісайя Бовмен та теорія фронтиру / І. Чорновол // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – №18. – С.618–625.
15. Антонович М. Історія України. Т.1. Княжа доба / М. Антонович. – Прага : Вид-во Ю. Тищенко, 1941. – 82 с.
16. Крупницький Б. Основні проблеми історії України / Б. Крупницький. – Мюнхен, 1955. – 220 с.
17. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Історичні есе. В 2 т. Т.1. / І. Лисяк-Рудницький – К. : Основи, 1994. – С.1–9.
18. Каппелер А. Мала історія України / А. Каппелер ; [пер. з нім. О. Блащук]. – К. : К.І.С., 2007. – 264 с.
19. Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки / Куромія Гіроакі [пер. з англ. Г.Кіорьян, В. Агеев]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 512 с.
20. Кравченко В. Харьков / Харків : столица Пограничья / В. Кравченко. – Вільнюс : ЄГУ, 2010. – 360 с.
21. Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. / В. Брехуненко. – К., 2011. – 504 с.
22. Шиян Р.І. «Фронтір зовнішній» і «фронтір внутрішній»: концепція південноукраїнського прикордоння між 1680-ми – 1750-ми роками / Р. Шиян // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. XXXII. – С.96–105.
23. Англо-український словник: У 2 т. – Близько 120 000 слів / Укл. М.І. Балла. – К. : Освіта, 1996. – Т. 1. – 435 с.
24. Новий тлумачний словник української мови у 3 т. / Укл. В.В.Яременко, О.М.Сліпушко. – К. : Вид-во «Аконіт», 2001. – Т.1. – 928 с.
25. Новий тлумачний словник української мови у 3 т. / Укл. В.В.Яременко, О.М.Сліпушко. – К. : Вид-во «Аконіт», 2001. – Т.3. – 864 с.

Винарчук Т. В. Национальный контекст концепции фронтира в украинской историографии

Автор статьи рассматривает особенности концепции фронтира как теоретической модели исторического исследования, которую предложил американский ученый Ф. Тернер. Фронтир открывает широкие перспективы в исторических исследованиях, так как он дает возможность объединить в едином процессе разные аспекты жизнедеятельности. Отправной точкой фронтира является встреча разных сообществ и взаимодействие между ними, что обуславливает процессы трансформации. Понимание фронтира как процесса дает возможность исследователям отойти от его пространственной к социальной локализации, перенести внимание на социальные аспекты.

Ключевые слова: фронтир, пограничье, ментальный фронтир, социальный фронтир, Ф. Тернер.

Vynarchuk T. V. National context of the concept of the frontier in Ukrainian historiography

The author considers the concept of frontier features as a theoretical model of historical research, which was suggested by American scientist F. Turner. Frontier opens up broad prospects in historical research, as it provides an opportunity to unite in a single process different aspects of life. The starting point is the meeting of different frontier communities and the interaction between them, which leads to transformation processes. Understanding the frontier as a process enables researchers to move away from its spatial localization to the social, shift attention to the social aspects.

Keywords: frontier, mental frontier, social frontier, F. Turner